

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen

Mol, J.A.

Citation

Mol, J. A. (2004). *Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4523>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4523>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Sinds God in Jorwerd verscheen: Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen

J.A. Mol

Mijnheer de rector magnificus, leden van het Curatorium van deze leerstoel, zeer gewaardeerde toehoorders

Behalve door zijn terpen wordt het Friese landschap van Alkmaar tot Bremen gekenmerkt door zijn vele oude kerken. Men treft ze in alle soorten en maten, de oudste in tufsteen, de jongere in baksteen, met zadeldaktorens of losstaande klokhuizen, en in Romaanse of gotische stijl. De meeste zijn klein en eenvoudig en dateren uit de twaalfde of dertiende eeuw. Als zodanig getuigen ze van de sterke intensivering van het geloofsleven in die periode. Tegelijkertijd zijn het ook de enige monumenten die de beschouwer in Friesland nog direct naar de Middeleeuwen terugleiden, als men bedenkt dat van de honderden stinzen en kloosters die het gebied ook ooit telde, nagenoeg niets meer rest.

Voor de Friese kerspelkerken is net als voor de kloosters geschreven dat er nauwelijks gebieden in het Duitse Rijk waren waar er zoveel geteld werden. Wie de moeite neemt alle godshuizen in het Friese kustgebied omstreeks 1500 te turven, komt inderdaad op een indrukwekkend hoog aantal uit. Als we uitgaan van de landen die omstreeks 1100 Fries genoemd werden, dan kunnen we ruim 800 parochies noteren. Daarvan nam het onder het bisdom Utrecht behorende Friesland bewesten de Lauwers er 310 voor zijn rekening en Munsters Friesland circa 315.¹ Werkelijk uitzonderlijk kan men deze aantallen echter niet noemen. Gerelateerd aan oppervlakte, bevolking en rijkdom van de streek zijn ze ook voor andere oude cultuurlandschappen van het Duitse Rijk vinden. Wél bijzonder voor het Friese parochiewezen lijkt de fijnmazigheid ervan in het terpengebied. Daar zette de deling van de kerspels zich in de dertiende eeuw zo ver voort dat ook tal van buurschappen met niet meer dan zeven tot acht boerderijen de beschikking kregen over een volwaardige dorpskerk met bijbehorende zielenherder.

Veel ongewoner dan hun aantal lijkt de wijze waarop ze in de Middeleeuwen werden bestuurd. En dan doel ik op de verregaande betrokkenheid van leken bij het aanstellen van geestelijken, bij de kerkbouw en bij de uitoefening van de kerkelijke rechtspraak. Omdat in mijn leeropdracht het ‘anders zijn’ van de Friese landen is onderstreept - als een extra motivatie om hun geschiedenis aan deze universiteit te doceren -, is het me geraten het hoe en waarom van dat anders zijn te bespreken en ook ter discussie te stellen. De in de kerkhistorische literatuur als bijzonder beschreven greep van de Friese parochianen op hun lokale kerk is dan een voor de hand liggend thema. Ook los daarvan stel ik dit onderwerp graag aan de orde als onderdeel van een meer omvattend toekomstig onderzoek naar de verwevenheid van de kerkelijke en politieke structuur in *Frisia*. Het zal dus gaan over Friezen en de zeggenschap over hun kerken; en dat dan sinds God in Jorwerd verscheen, tot aan de doorvoering van de Reformatie in de zestiende eeuw.

Vrije priesterkeuze en inheemse rekrutering omstreeks 1500

Priesterkeuze door de parochianen gezamenlijk wordt kerkrechtelijk gevangen onder de noemer van gemeenschappelijk patronaat. Dat is het recht van de kerkelijke gemeente om bij het overlijden of vertrek van haar zielzorger zelf een opvolger te mogen kiezen. Geheel onbekend was dat recht niet in het middeleeuwse Europa. In een aantal steden en een enkel dorp werden parochianen wel betrokken bij de keuze van een nieuwe priester, maar regel was het allerm minst. In de meeste streken werden de pastoors benoemd door bisschoppen, landsheren of adellijke families.² Zo niet in de Friese landen. Voorzover het patronaatsrecht of *jus patronatus* er niet uitdrukkelijk door een klooster of een edelman werd geclaimd, was het in grote delen van *Frisia* aan het eind van de Middeleeuwen gebruik dat de gemeente bij het openvallen van het pastoraat zelf een nieuwe man aan de bisschop, of liever aan diens aartsdiaken presenteerde.³ Die werd dan geacht die kandidaat zonder tegenkanting te institueren, dat is hem het recht verlenen het geestelijk ambt uit te oefenen. In de Ommelanden was vastgelegd dat de eigenaars van volwaardige boerderijen met een oppervlakte van ten minste 15 ha tezamen de keuze mochten bepalen. In Westerlauwers Friesland werd het sinds 1539 uitgeoefend door de bezitters en pachters van bedrijven waarop van oudsher stemrecht rustte. En ook in Munsters Oostfriesland lijkt het *Gemeinschaftspatronat* in deze tijd regel te zijn geweest. Geen wonder dat de Berlijnse historicus Dietrich Kurze in 1966 in een gezaghebbende studie over de middeleeuwse pastoorverkiezingen Friesland in Europees verband kon kwalificeren als ... *den Hochburg mittelalterlicher Pfarrerwahlen schlechthin*.⁴

Deze vaststelling spoort op het eerste gezicht heel goed met het gegeven dat in de zestiende eeuw de Friese parochiegeestelijken vrijwel allemaal uit de directe omgeving afkomstig waren en in hun loopbaan een beperkte geografische mobiliteit tentoonsprediden. Een monografie over de Friese, Groningse en Oostfriese pastoors is nog niet beschikbaar. Maar het prosopografische monnikenwerk van Otto Roemeling, waarvan de resultaten geleidelijk aan beschikbaar komen, bevestigt en nuanceert de indruk uit de oudere literatuur dat de seculiere clerus in de diverse noordelijke regio's een inheemse en sterk lokale achtergrond had.⁵ Waarbij dan nog komt dat er nauwelijks sprake was van absentie. Het beruchte huurlingensysteem van de laat-middeleeuwse kerk, waarin veel pastoraten met bijbehorende inkomstenbronnen in handen waren van geestelijken die elders werkzaam waren, meestal in dienst van een vorst, en die de eigenlijke zielzorg overlieten aan slecht betaalde huurpriesters,⁶ was niet tot de Friese landen doorgedrongen. Haast iedere Friese *pastor* was omstreeks 1500 ook werkelijk actief als zielenherder. Je zou zeggen een ideale situatie die nauwelijks door reformatoren verbeterd kon worden: met priesters uit het volk, tussen het volk en mogelijk ook gekozen door het volk.

Boerendemocratie in de kerk?

Die formeel vrije priesterkeuze aan het eind van de Middeleeuwen heeft generaties geleerden doen veronderstellen dat de Friezen hun kerken vanaf de kerstening - of tenminste spoedig nadien - zelf hebben opgericht.⁷ En wat meer is: de Friezen zouden die stichtingen met vereende krachten binnen betrekkelijk egalitaire verhoudingen hebben gerealiseerd. In dat verband valt vaak de term *Bäuerliches Genossenschaftspatronat*.⁸ Volgens een nog steeds dominante visie werd de Friese samenleving immers vanouds gedragen door vrije eigenerfde boeren. Zij zouden

volgens Slicher van Bath na het wegvallen van het grafelijk gezag op den duur eigen vredegemeenschappen hebben kunnen vormen dankzij hun op veeteelt gebaseerde geldeconomie. Slicher werkte kort na Wereldoorlog II de gedachte uit dat autonome Friese landen van de twaalfde en dertiende eeuw met hun gematigd democratische bestuursvorm eigenlijk “boerenrepubliekjes” waren.⁹ Waarbij hij overigens wel voorbouwde op een relatief oude traditie, want het idee van het oude Friesland als een soort van boeren-proto-democratie vinden we uiteindelijk al terug bij Ubbo Emmius.¹⁰

Het boerenzelfbestuur op wereldlijk vlak kon in deze visie niet anders dan een pendant hebben op kerkelijk terrein. De lokale kerk zou met name na 1100 het centrum en identificatie-object van boerengemeenschappen zijn geworden.¹¹ Het recht op priesterkeuze voor de gemeente kwam dan voort uit een min of meer egalitaire verdeling van de kerkbouwlasten, op basis van de klassieke twaalfde-eeuwse kerkrechtelijke regel: *Patronum faciunt fundus, aedificatio, dos* ..., dat er drie zaken nodig zijn om een persoon, groep of institutie tot patroon van een kerk te maken: een stuk grond, een bouwwerk en een vermogensfonds, waaruit zowel het levensonderhoud van de zieleherder als de kosten van kerk en eredienst betaald kunnen worden.

Op het eerste gezicht lijkt er steun voor zo’n aanname te vinden te zijn in de oudste kerkelijke rechtscodificaties uit de diverse Friese landen. Het uit het begin van de dertiende eeuw stammende seendrecht van Rüstringen bijvoorbeeld stelt dat de Friezen zonder bemoeienis van de bisschop kerken mogen bouwen op hun eigen grond, en dat zij die de kerk begunstigen, zelf, binnen het land, hun priester mogen kiezen.¹² De heilige Willehad, eerste bisschop van Bremen en bringer van het christendom, zou de Rüstringers dat recht gegeven hebben, in samenspraak met paus Leo. Ook in het jongere seendrecht van Östringen en Wangerland en in verschillende seendrechten van Munsterse proosdijen wordt de verlening van vrijheid tot kerkbouw met het bijbehorende priesterkeuzerecht teruggeprojecteerd tot in de tijd van de kerstening.¹³ En nog in 1598 beweerden de Oostfriezen in een bezwaarschrift aan de keizer dat het patronaatsrecht aan de gemeenten toebehoorde en dat dat hun sinds de dagen van Liudger toekwam.

Bisschoppen en rijksabdijen als stichters van de kerken uit de eerste generatie

Een korte blik op de Friese missiegeschiedenis aan de hand van het eerste kaartje op de *Handout* leert ons echter dat die claims onmogelijk op waarheid kunnen berusten. De oudste Friese kerken waren beslist geen *Gemeindekirchen*. Ze waren door de eerste missionarissen en hun navolgers als leiders van de door hen opgerichte of begunstigde bisdommen en rijksabdijen gesticht. Dat was gebeurd in samenwerking met het Frankische rijksgezag en een Fries-Frankische elite, die de Kerk daartoe domeinen ter beschikking hadden gesteld.

De kerstening van het langgerekte Friese kustgebied was een langdurig proces, dat in etappes verliep. Begonnen in het Zuidwesten bewoog de missie zich als het ware stapsgewijs, land voor land, naar het Noordoosten. Westelijk Friesland (nu Holland) werd in het begin van de achtste eeuw door Willibrord zelf bewerkt, met als resultaat dat later de oudste moederkerken daar in handen waren van de abdij van Echternach. In Friesland tussen Vlie en Lauwers dat pas in 734 veroverd werd, raakten naast de kerk van Utrecht de met Bonifatius verbonden abdij van Fulda en enkele andere grote

rijksabdijen als Corvey en Prüm bij de missie betrokken. In de door Liudger na 780 gekerstende gebieden ten oosten van de Lauwers vinden we later vooral oude eigenkerken van Liudgers huisklooster Werden of zijn bisschopskerk van Munster. De kerken in het door Willehad gekerstende Friese deel van het Beneden-Wezergebied werden met zijn bisschopszetel te Bremen verbonden.

De opdeling van de Friese landen over de bisdommen Utrecht, Münster, Bremen en ook nog Osnabrück correspondeerde aldus met de Frankische en pacificatie in fasen. Ze had tot gevolg dat de kerkelijke gezagscentra waarvan de Friezen afhankelijk waren, alle buiten Frisia zelf gelegen waren. Behalve Bremen bevonden deze zich op een grote afstand, wat op zichzelf een autonomie-bevorderende factor was.

Volgens het oude kerkelijke recht waren de parochianen van jongere kerken verplicht de zogenoemde seend, dat is de kerkelijke rechtspraak, in de moederkerk bij te wonen. Daaruit valt af te leiden dat de seendkerken de oudste kerken waren. Nu zijn zeker niet alle Friese seendkerken al in de achtste en negende eeuw gesticht. De aan de heilige Radboud gewijde kerk van Jorwerd bijvoorbeeld kan pas na 917 zijn opgericht omdat Radboud, bisschop van Utrecht, eerst in dat jaar overleed. Toch zijn er goede aanwijzingen dat het merendeel reeds voor het midden van de negende eeuw tot stand is gekomen.

Overzien we de kaart met de oudste kerken, ervan uitgaande dat de latere seendkerk-districten de ressorten van de vroegste moederkerken weergeven, dan moet er sprake zijn geweest van een vlakdekkend systeem. Bisschoppelijke stichtingen en die van rijksabdijen verrezen op enige afstand naast elkaar en vulden elkaar als het ware aan. Wel hadden deze eerste parochiekerken elk een betrekkelijk groot gebied te verzorgen. Het zullen daarom geen eenmansbedrijfjes zijn geweest, maar eerder missiecentra (*cellae*) met meer dan één priester die met draagbare altaren ook gelovigen aan de grenzen van hun ressort konden bereiken.

Kerkstichting in de tweede fase

Vermoedelijk hebben de Noormanneninvallen de uitbouw van deze vroege kerkelijke infrastructuur verstoord of op zijn minst doen stagneren, tot de jaren dertig van de tiende eeuw toen het kerkelijk leven ook in de noordelijke kustgebieden een nieuwe impuls kreeg. We zagen al met betrekking tot Jorwerd dat er eerst nieuwe seendkerken bij kwamen en dat er vervolgens dochters van de oude godshuizen werden afgesplitst. Een eerste verdichting van het kerken-net tekende zich af in de tweede helft van de tiende eeuw. Precieze data zijn niet te geven, maar de patrocinia (ofwel de namen der patroonheiligen) van diverse oude kerken wijzen op een ontstaan in het midden van de tiende eeuw. In het Utrechtse diocees was het vooral bisschop Balderik (918-976), die overal de kerkstichting stimuleerde en daartoe de cultus van tal van heiligen bevorderde.¹⁴ Hij en zijn opvolgers, als ook zijn collega's te Munster en Bremen, genoten bij deze politiek de steun van de Ottoonse en Salische koningen.

Deze tweede kerkstichtingsfase zette zich verder door tot aan het begin van de twaalfde eeuw. De bisschoppen en hun aartsdiakens bouwden de meeste van deze nieuwe kerspelkerken nog op eigen of op door de koning geschonken domeinen. Gaandeweg namen ze daartoe echter ook schenkingen van lokale grondbezitters in ontvangst. De stichting van het kapittel van Reepsholt ten zuiden van Jever, waarvoor

in 983 de materiële grondslag werd gelegd door twee inheemse edelvrouwen, biedt daarvan een vroeg voorbeeld.¹⁵

Zeker toen de kerkgebouwen in tufsteen gebouwd gingen worden, was hulp van de lokale en regionale elite onontbeerlijk. In een enkel geval zoals van Larrelt in Osfriesland, kennen we zelfs de naam van de belangrijkste begunstiger ter plaatse: Ippo.¹⁶ Hij heeft zich omstreeks 1200 op het tympaan boven het kerkportaal als bouwheer laten vereeuwigen, met een zwaard in zijn hand. Een Latijns bijschrift laat de toeschouwer weten dat Ippo de bouw van de deuren bekostigde. Er kan over getwist worden of de deuren als *pars pro toto* voor de gehele kerk moeten worden opgevat of als concreet gefinancierde objecten. Maar Ippo kan niet de stichter en eerste eigenaar van dit godshuis zijn geweest, want het was een dochter van de negende - of tiende- eeuwse kerk van Emden.

Hij was stellig niet de enige inheemse aristocraat die zich met de uitbouw van een bestaande kerk bemoeide om daarmee zijn gezag en aanzien te onderstrepen. Bij tal van vroege stenen kerken in de Oostfriese gebieden zijn bouwelementen aangetoond: als loges verdedigbare weststorens, die alleen als machtstekens van lokale groten uitgelegd kunnen worden.¹⁷ In principe gaat het om een vorm van 'toe-eigening', enigszins vergelijkbaar met de grote museumsponsors van vandaag de dag, die door het financieren van herkenbare nieuwbouw het museum in dienst stellen van hun eigen memorie.

De Friese elite en de vermenigvuldiging van kerspelkerken na ca. 1150

In de bovengenoemde gevallen gaat het om bestaande kerken die 'versteend' werden. In dezelfde tijd echter dat deze verstening goed op gang kwam, dat is vanaf het midden van de twaalfde eeuw, werden ook tal van nieuwe kerspelkerken gesticht, als afsplitsingen van de oude seendkerken. We zouden hier kunnen spreken van een derde fase: die van de wonderbare vermenigvuldiging, die aanhield tot diep in de dertiende eeuw.

Om een idee te geven van de aantallen en verhoudingen kunnen we even een blik slaan op de kaartjes van de Handout. Zijdelings wil ik daarover opmerken dat deze ontleend zijn aan een vlakdekkend informatiesysteem dat voor het hele terpengebied van de huidige provincie Friesland gerealiseerd kan worden; en waarmee teruggaand vanuit het kadaster van 1832, via te koppelen grondboekhoudingen uit 1700 en 1640 de bezittingen van de parochiekerken, de kloosters en de Friese adel alsook de kerspelgrenzen aan het eind van de Middeleeuwen in beeld te brengen zijn.¹⁸ De bijbehorende gegevensbestanden zijn inmiddels gedigitaliseerd in een zogenoemd Historisch GIS (Geografisch Informatiesysteem), waardoor het met andere ruimtelijk, via x-y-coördinaten, weer te geven databestanden of kaarten gecombineerd kan worden. Denk maar aan digitale bodemkaarten of registraties van archeologische vondsten en monumenten. In dit geval ziet u naast en onder de bezitsinformatie bijvoorbeeld een vroeg achttiende-eeuwse topografische kaart geprojecteerd. Het zou te veel tijd nemen hier verder op de waarde van dit historisch GIS in te gaan. Traditie en technische onmogelijkheden verhinderen trouwens de demonstratie met behulp van een *beamer* in deze ruimte. En u wilt het straks toch ook graag op papier kunnen natrekken. Maar ik neem toch graag de gelegenheid te baat om op te merken dat dergelijke retrospectieve bezitsreconstructies, nu ze in een digitale vorm kunnen

worden gegoten, ook nieuwe mogelijkheden bieden aan de mediëvist; vooral om door te dringen in machtsgechiedenis van gebieden en perioden waarvoor anders weinig bronnenmateriaal beschikbaar is.

Terug nu naar kaartje 2 met daarop het seenddistrict van het al eerder genoemde Jorwerd in het oude terpengebied van Westergo.¹⁹ Het ressort van Jorwerd omvatte in de vijftiende eeuw elf dochterkerken, waarvan de Sint-Maartenskerk van Bozum als de oudste, vermoedelijk nog door de bisschop gestichte dochter, aangeduid mag worden. Beide oude kerken zijn verder te herkennen aan de grote omvang en aaneengesloten ligging van de gereconstrueerde vermogensfondsen. De andere zijn alle pas na 1150 opgericht. Aan het verloop van de parochiegrenzen is te zien dat de nieuwe parochies slechts kleine hapjes uit de moederparochie hebben genomen. Waarbij in dit specifieke geval meegewogen moet worden dat het nieuwland ten oosten van de oude Middelzeedijk omstreeks 1100 nog een Wadden-aanblik bood en dus niet meegeteld kan worden. Duidelijk is dat de parochianen van de moederkerk erop gebrand zijn geweest, bij afsplitsing van dochters, het verlies voor hun godshuis zoveel mogelijk te beperken. Behalve Bozum zijn alle andere dochters erg klein. Aan het eind van de zestiende eeuw althans omvatten de grootste niet meer dan 20, en de kleinste zelfs minder dan 10 volwaardige boerderijen. Aldus bestond het seendkerkdistrict van Jorwerd uiteindelijk uit elf afzonderlijke parochiekerken, waarvan alleen de eerste twee vóór 1150 tot stand kwamen. Anders gezegd, het aantal kerken is hier in deze fase vervijfvoudigd.

Deze ontwikkeling is in vrijwel elk oud kerkdistrict in de Friese landen waar te nemen, met die kanttekening dat de nieuwe parochiegebieden in de kleistreken in het algemeen kleiner waren dan die op de geest- en veengronden.

Inheemse edelen als stichters van de nieuwe kerken

De stichters van de talloze nieuwe kerken van de twaalfde en dertiende eeuw waren in het algemeen aanzienlijke Friezen uit de streek zelf. Maar waren zij wel de veronderstelde ‘dikke’ boeren, die gezamenlijk de goederen bij elkaar brachten voor de kerkbouw en het levensonderhoud van de pastoor? Zeker lijkt dat de gemeenschap altijd bij de stichting van een nieuwe kerk geraadpleegd moest worden. Bij een voorgestelde afsplitsing moesten de parochianen immers aangeven of ze bij de moeder- of de dochterkerk wilden horen. Berichten over een ponds-pondsgewijze kerkstichting door de gehele gemeente zijn voor de twaalfde eeuw echter niet overgeleverd. Alleen bij de systematisch opgezette ontginningsprojecten in veengebieden zou het toezicht op de kerk door de projectontwikkelaar aan kolonistengemeenschappen kunnen zijn overgelaten.

Waar de bronnen het toelaten een tipje van de sluier op te lichten, zien we in het oude terpengebied zowel enkelingen als kleine groepjes stichters aan het werk, die zelf of met elkaar de macht en zeggenschap over hun nieuwe kerk behielden. Een sprekend voorbeeld van een relatief nauwkeurig te dateren individuele stichting biedt (de) *Nova ecclesia* (nieuwe kerk) van Oosternijkerk ten noorden van Dokkum omstreeks 1160-1170, waarover de *Vita Fretherici*, een verhalende bron uit het begin van de dertiende eeuw, ons inlicht.²⁰ Zie daarvoor kaartje 3 op de *Handout*. Oprichters waren de echtelieden Dodo en Siburg, die hun zoon en dochter met daarbij hun landerijen aan Frederic, de stichter van het norbertijner klooster Mariëngaarde, schonken. Zij traden

er aan het eind van hun leven zelf ook in, om er tot aan hun dood goed verzorgd te worden. Bij die gelegenheid hebben ze het patronaatsrecht aan Mariëngaarde overgedragen, want de kerk werd later steeds door een kanunnik van het klooster bediend.

Op het kaartje ziet u een uithof van Mariëngaarde; een daarvan afgesplitst goed van de afhankelijke nonnenpriorij Bethlehem (bij u wellicht beter bekend als Bartlehiem), en het gereconstrueerde kerken- en pastoriebezit van de door een Mariëngaarder kanunnik bediende kerk van Oosternijkerk, anno 1580. Al deze eenheden tezamen blijken een groot samenhangend complex van meer dan 200 ha vruchtbare kleigrond te vormen dat in de kern aan beide echtelieden moet hebben toebehoord. Dat valt dan binnen de toenmalige verhoudingen niet meer te duiden als een eigenerfd vermogen maar als het goed van een grootgrondbezitter op wie de kwalificaties adellijk en rijk van toepassing zijn. De parochie die Dodo en zijn vrouw stichtten, omvatte daarbij meer dan 30 volwaardige boerderijen en was dus naar verhouding zeer groot. Waaruit ook op te maken valt dat ze veel andere grondeigenaren hadden weten mee te krijgen.

Naast zulke individuele fundaties waren er initiatieven waarbij de kerkstichting gedragen werd door beperkt aantal grondbezitters. De bekende dertiende-eeuwse kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum werpt licht op enkele van zulke gevallen. Ze betreffen kerken die aan het klooster geschonken waren, waarvan de rechtsgeldigheid van de donatie door sommige patronaatsgerechtigden werd betwist. Voor ons het meest sprekend is de kwestie rondom de kerk van Wierum.²¹ Die werd aan het klooster geschonken door het *maior et sanior pars*, dat is het grootste en verstandigste deel, van de kerkpatroons. Een zekere Ernest keerde zich echter tegen dit besluit en veroorzaakte zoveel moeilijkheden dat kloosterproost Emo zich genooddaakt zag hem met een geldbedrag tevreden te stellen; waarna Emo zich realiseerde dat dit simonie was en dus een doodzonde, die hem duur kon komen te staan. Dat Ernest echter door hem uitgekocht kon worden is een aanwijzing dat deze tot een selecte kring van gerechtigden hoorde. Als de toestemming van de hele parochie verkregen had moeten worden, zou een dergelijke uitkoopstrategie immers geen zin hebben gehad (te duur!). De *veri patroni* of ware patroons, die steeds in dit soort gevallen opduiken, waren, met andere woorden, dus gering in aantal. Ze kunnen niet identiek zijn geweest aan de gemeenschap van de parochianen, de *communitas parochie*.²² En zij kunnen hun rechten niet anders dan aan de substantiële bijdragen ontleend hebben die hun voorouders als vroege begunstigers aan de kerk hadden geschonken.

Divites, potentes en hoofdelingen

Dat brengt ons op de achtergrond van deze rijken en machtigen. In de literatuur over de Friese boerenvrijheid is nooit ontkend dat er in de twaalfde en dertiende eeuw *divites et potentes* in de Friese samenleving optraden. Dat kan ook moeilijk anders omdat de verhalende bronnen uit die tijd er vaak genoeg melding van maken. Voor geleerden als Gosses, Slicher van Bath en Heinrich Schmidt zijn ze evenwel eerder als hereboeren, *primi inter pares* onder de eigenerfden te beschouwen dan als adellijk levende grondbezitters.²³ Deze geleerden zagen pas in de loop van de veertiende eeuw een Friese adel ontstaan, uit boeren-parvenu's die zich door rijkdom, militaire

geweldsuitoefening en usurpatie van rechten omhoog wisten te werken.²⁴ We hebben het dan over de *capitanei* of hoofdelingen: een benaming die in het midden van de veertiende eeuw nieuw opdook en daarom ook een nieuw verschijnsel zou hebben aangeduid. Gosses typeert de hoofdelingen met hun stinzen en kleine bendes huurlingen heel pregnant als “staatsrechtelijk onkruid”. Door hen zou het communale bestuursstelsel uit zijn voegen geraakt en Friesland in een toestand van anarchie gestort in de vijftiende eeuw.

Het historisch en archeologisch onderzoek van de laatste jaren heeft echter aangetoond dat de machtsposities waarover deze hoofdelingen in de veertiende en vijftiende eeuw beschikten, veel ouder waren.²⁵ Hun talrijke te identificeren stinzen en mottes waarop ooit stinzen hebben gestaan, blijken voor het merendeel uit de twaalfde en dertiende eeuw te dateren. En zien we naar hun genealogische verwantschapslijnen, dan blijken die bij sommige leidende hoofdelingsfamilies uit de veertiende en vijftiende eeuw rechtstreeks terug te voeren tot de *nobiles, potentes en divites* van de twaalfde en dertiende eeuw. Het een met het ander is daarom reden van een grote continuïteit in de macht van de elite uit te gaan.

Voor ons thema doet dat de vraag rijzen hoe de bemoeienis van inheemse edelen met zowel de nieuwe als de oude kerken tussen 1100 en 1200 - waarvan men dan mag aannemen dat ze door hun nazaten-hoofdelingen gecontinueerd is geweest - zich verhoudt tot het in het begin van mijn verhaal genoemde gemeenschapspatronaat en de lokale priesterrekrutering van omstreeks 1500. Trouwens, ook als men uit zou gaan van een nieuwbakken hoofdelingen-adel, prangt de vraag naar de greep van deze op macht beluste groep op de lokale kerk en haar bedienaars. Moet men niet veronderstellen dat achter de formaliteit van het gemeenschapsrecht niet een informele machtsuitoefening door edelen schuilgaat, en zo ja, hoe dient men die dan te verklaren?

Patronaatsrechten op oude eigenkerken na 1150

Om antwoord op die vragen te bieden kunnen we het beste in vogelvlucht de ontwikkeling van de lekeninvloed volgen bij de oude eigenkerken, omdat ze voor het merendeel gevestigd waren in plaatsen met centrumfuncties, die voor ieder de moeite van het beheersen waard waren.

De steeds grotere bemoeienis door de inheemse elite en de daaruit voortgekomen clerus met deze kerken van de eerste en tweede generatie leidde ertoe dat de rijksabdijen en bisschoppen na 1150 hun inkomsten daaruit sterk zagen verminderen. De door de abdijen gekozen oplossing was, om hun Friese belangen van de hand te doen. De bisschoppen konden zich uiteraard niet terugtrekken. Zij moesten strategieën bedenken om het initiatief aan de inheemse elite te laten en toch invloed op de ontwikkelingen binnen de Friese kerk te houden. De bisschop van Utrecht, om ons maar tot hem te beperken, bevorderde de overdracht van zijn eigenkerken aan de nieuw gestichte kloosters. Achter deze politiek stak de gedachte dat de kloosteroversten - hoewel Fries van origine - hem als kerkvorst zouden blijven steunen en garant wilden staan voor een blijvende stroom van inkomsten uit die kerken. Het resultaat was dat omstreeks 1300 het merendeel van de oude seendkerken en vroegste dochterkerken in de steden en grote dorpen van Westerlauwers Friesland in handen van Friese kloosters was gekomen.

Het is interessant om te zien hoe juist binnen de parochies van zulke zich sociaal differentiërende nederzettingen de invloed van de invloedrijke leken op het kerkbestuur in de loop van de tijd verder toenam. Dat gebeurde op zo'n manier dat de parochianen bij het vrijkomen van het pastoraat steeds een nieuwe man uit de priestergemeenschap van het klooster kozen.²⁶ Dat was een voor Europese begrippen unieke constructie, die kennelijk niet door de kloosters verhinderd kon worden. In de steden werd die keuze opgeëist door het stadsbestuur - waarin tot het midden van de vijftiende eeuw de leidersrol was weggelegd voor hoofdelingen. In grote dorpen als Oldeboorn en Akkrum zien we de plaatselijke hoofdelingen, al dan niet als kerkvoogden, met andere representanten van de parochianen als keuzeheren optreden.

Waar géén klooster rechten op het pastoorspatronaat van een stad kon doen gelden, zoals bij de oude St.-Maartenskerk van Franeker, die in de elfde eeuw door de bisschop aan het Utrechtse kapittel van St. Jan was geschonken, was evenzeer sprake van een toenemende invloed van de gemeente op de pastoorsbenoeming. Het grondpatroon is hier wel heel duidelijk. Achter de '*buren en ghaelyude* (= parochianen) *ende de mene meente*', die er in 1436 de pastoor aanstelden, blijkt bij nadere toetsing de werkelijke machthebber binnen deze expanderende nederzetting schuil te gaan, te weten de machtigste hoofdeling van Noordelijk Westergo: Sicke Sjaerda.²⁷ Hij en zijn erfgenamen waren de belangrijkste begunstigers en hoofdbestuurders van de kerk, buiten wie om geen benoeming van een priester kon worden geregeld. Waar hier voor het oog sprake lijkt te zijn van een collectief, werden de beslissingen in feite door één man of één familie bepaald. Het kan zo geen toeval zijn dat we in het vroeg-zestiende-eeuwse Franeker pastoors tegenkomen als mr. Syttie, bastaardzoon van Hessel Martena, en mr. Heere Hottinga, uit de Hottinga-clan, die ieder een tijd lang de Sjaarda-erfenis beheerden.²⁸

Op soortgelijke wijze zien we in het tijdelijk door de Aebinga's beheerste Stiens een Aebinga als pastoor, in het Heeg van de Harinxma's dus een Harinxma, en in het door de Aylva's bevoogde Witmarsum een mr. Watse Aylva als pastoor optreden.²⁹ Van diens opvolger Menno Simons mag dan ook wel worden aangenomen dat hij aanvankelijk tot de clientèle van de plaatselijke hoofdelingsfamilie heeft behoord.³⁰ In bovengenoemde gevallen zijn de geparachuteerde zielzorgers dankzij hun naam makkelijk te identificeren. Dat is natuurlijk lastiger met neven en oomzeggers met andere namen. Nader genealogisch onderzoek kan hier zeker veel meer patronagerelaties blootleggen tussen de Friese zielzorgers enerzijds en de ter plaatse dominante families anderzijds.

Gemeenschapspatronaat en vetesamenleving

In geen van de genoemde plaatsen is echter het patronaatsrecht ook formeel in handen van de betreffende families was geraakt. Dat moet wel betekenen dat waar hoofdelingen het keuzerecht uitoefenden, zij dat niet deden op basis van schriftelijk vastgelegde privileges. Zelfs de edelste onder de Westerlauwers Friese edelen van de zestiende eeuw, de gestudeerde mr. Syds Tjaarda van Rinsumageest, die al zijn rechten voor zijn nakomelingen uitspelde in een testament dat twee schapevellen besloeg, kon geen *jus patronatus* op de vlak naast zijn stins gelegen Sint-Alexanderkerk tonen en overdragen, hoewel hij er zonder twijfel de gang van zaken heeft bepaald.³¹ In dat verband is het opmerkelijk dat zo weinig Friese hoofdelingen *falsa* hebben

geproduceerd van patronaatsaanspraken.³² Als zij dat al deden, zoals de Ommelander Ripperda's, was dat op relatief laat tijdstip, te weten in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Het betrof trouwens voor een deel rechten waarvan via andere bronnen aangetoond kan worden dat hun voorvaderen die wel degelijk hadden uitgeoefend. Hun familiegeschiedenis kenden ze slechts in een mondelinge mensenheugenis-vorm, niet in schriftelijke. Het enige wat men op dit terrein vastgelegd vindt is het recht van sommige Groninger borgbewoners om de eerste stem bij de pastoorskeuze uit te brengen. Hoofdelingen lijken dus hun invloed op kerkelijk terrein vooral te hebben uitgeoefend als eersten onder de parochianen, uiteraard als grootgrondbezitters en vaak tevens als kerkvoogd, daarbij steeds de nadruk leggend op hun vooraanstaande rol in - of namens de gemeenschap.

Dat lijkt vreemd als we weten dat landsheren en latere hoofdelingen met landsheerlijke pretenties, zoals de Cirksena's in Ostfriesland en Edo Wiemken probeerden om zoveel mogelijk patronaatsrechten naar zich toe te trekken. Want graven, hertogen en andere landsheren - dat moet duidelijk zijn - bemachtigden patronaatsrechten waar ze konden. Dat deden ze niet alleen om invloed op de Kerk in hun territoria te kunnen uitoefenen maar vooral om met individuele benoemingen leden van hun clientèle te binden. Elke landsheer die zich met de Friese landen bemoeide, claimde de beschikking over kerkelijke benoemingen om die vervolgens voor eigen doelen te kunnen gebruiken. Albrecht van Beieren deed dat in de jaren omstreeks 1400 toen hij kortstondig greep leek te krijgen op Westerlauwers Friesland, Karel de Stoute deed het in 1470 in zijn onderhandelingen met Westergo en Oostergo. En ook Albrecht van Saksen en Karel V zetten bij de besprekingen over de condities van hun landsheerlijk bestuur van Westerlauwers Friesland hoog in door de presentatie van alle belangrijke geestelijke beneficies op te eisen. Ze moesten allen bakzeil halen door de tegenstand van de Friese adel die het gemeenschapspatronaat fel verdedigde, vanuit het - nooit uitgesproken idee - dat zij zelf vanouds de belangrijkste aandeelhouder in dat gemeenschapspatronaat was.

De verklaring voor dit fenomeen dient mijns inziens gezocht te worden in de bijzondere politieke structuur van de Friese landen sinds de volle Middeleeuwen. Friesland begon pas van de omringende regio's af te wijken toen het grafelijke bestuur er in de twaalfde en dertiende eeuw niet in slaagde zich, zoals elders, tot landsheerlijkheid te ontwikkelen, via feodalisering, burchtbouw, belastingheffing en het begin van een bureaucratie. Dat betekende dat de voormalige grafelijke rechtskringen in de gouwen, die vanouds gedragen werden door de voorname grondbezitters, op zichzelf kwamen te staan. In plaats van de graaf of diens vertegenwoordiger moesten ze nu zelf rechters en bestuurders uit hun midden aanwijzen. Zo ontstonden de autonome *terrae*, de vrije landen en gerechten waarin de inheemse edelen genoodzaakt waren de macht met elkaar te delen. Het waren wel communale *genossenschaftliche* instituties, maar daarmee nog geen boerenrepubliekjes. Ze hadden niet de beschikking over geweldsmiddelen om vonnissen beslissingen dwingend aan hun inwoners op te leggen.³³ De uitvoering daarvan was afhankelijk van de persoonlijke macht en van de rechters, die daartoe behalve een verdedigbaar steenhuis, een stevige verankering met een uitgebreide clientèle in de lokale samenleving moesten hebben. Dat laatste geldt trouwens ook voor willekeurig welke andere vrije Fries die voor zijn rechten wilde opkomen en die

als hij zich niet in de besluiten van de rechtsgemeenschap kon vinden, zich kon verzetten door vete te voeren. Wie niet in staat bleek zijn eer en aanspraken met dreiging van geweld kracht bij te zetten, verspeelde die. De gemeenschappelijk te onderhouden vrede werd daarom geregeld doorbroken door vetes. We spreken in dit verband van een vetemaatschappij, die het logische gevolg was van het ontbreken van een effectieve overheid.

In zo'n samenleving komt alles aan op binnen-regionaal en lokaal machtsvertoon, reële persoonlijke presentie en fysieke weerbaarheid van de *nobilis* of hoofdeling als leider van de gemeenschap; een gemeenschap waarvan de eigenerfde boeren, pachters en huislieden natuurlijk wel deel uitmaken.³⁴ De hoofdeling diende zich immers van hun steun te verzekeren. Wat hij kon doen door dochters aan hen uit te huwen of bastaarden op pachtgoederen te zetten. Hij moest zijn hegemonie laten zien, niet alleen op zijn stins, maar ook in de kerk, onder meer door daarin bij het offeren voor te gaan en ertegenover een zekere vrijgevigheid tentoon te spreiden ten bate van bouw, liturgie en armenzorg. De kerk vormde in zekere zin het theater waarin hij in het openbaar het vaakst en ook voluit zijn rol als leider van de meente kon spelen. Als we het over de kerk als identificatie-object en symbolisch referentiekader van Friezen hebben, dan zou ik zeggen dat die vooral zo functioneerde voor de Friese *nobilis* of hoofdeling. En dan ook in ruimtelijke zin. Stinzen en kerken liggen in veel Friese dorpen opvallend dicht bij elkaar, niet alleen qua gebouwen maar ook wat betreft de bijbehorende goederen, zowel bij oude als bij nieuwe kerken.³⁵ Dat mag tot slot wel blijken uit het laatste kaartje op de Handout, waarop we de symbiose tussen het Hibbema-goed en de dertiende-eeuwse Sint-Joriskerk van Oosterbierum qua bezit weergegeven zien; een situatie die in dit geval vermoedelijk teruggaat op een kerkstichting door de rechtsvoorgangers van de Hibbema's.

Het spreekt tevens voor zich, dat schriftcultuur in een dergelijke gedecentraliseerde maatschappij geen grote rol speelde. Het opvallende aan het verschriftelijkingsproces in de Friese landen dat eerst in de loop dertiende eeuw op gang kwam, is dat het in de veertiende en vroege vijftiende eeuw zo sterk stagneerde.³⁶ Bij gebrek aan een centrale overheid die de rechtspraak kon hiërarchiseren, bleef het gebruik van het schrift lange tijd beperkt tot het kerkelijk-institutionele domein.³⁷ In de wereldlijke gerechten hield men tot aan het eind van de vijftiende eeuw vast aan de mondelinge germaansrechtelijke procedure, en zelf in de seendgerechten lijkt men zich pas laat aan een schriftelijke procesgang te hebben gewaagd. Geen wonder dat in die context hoofdelingen hun aandelen in patronaatsrechten nauwelijks hebben laten vastleggen. Zij moesten en konden volstaan met een mondelinge communicatie ten overstaan van hun gemeenschap. Voor hen was in de praktijk de acceptatie als eerste parochiaan, op basis van een combinatie van bezit, rijkdom eer en aanzien voldoende om hun wil bij priesterkeuze te laten gelden.

Daarmee kom ik tot een afronding. Het gemeenschappelijk patronaat zoals dat omstreeks 1500 in de Friese landen vigeerde, lijkt geen zaak van *one-man one-vote* voor boerengemeenten te zijn geweest. Met name in de dorpen en plaatsen met centrumfuncties in de kleigebieden waren het de hoofdelingen die het op basis van hun dominante positie in de lokale samenleving voor het instandhouden van hun eigen eer en aanzien aanwendden. Ik zou echter niet zover willen gaan om van een informeel

adelspatronaat te spreken. Daarvoor schijnt me de klankbordfunctie van de gemeenschap weer te duidelijk in de bronnen door te klinken.

Zo blijkt het 'anders zijn' van de Friese ontwikkeling met betrekking tot dit thema net weer anders te zijn dan lang gedacht. Uw verwachting dat ik hier voor verder onderzoek ga pleiten, zal ik niet beschamen, maar ik hou het kort. Er valt op het terrein van kerk, macht en maatschappij voor de verschillende Friese landen - die lang niet alle exact dezelfde ontwikkelingen lieten zien - een heleboel werk te verrichten. Als u het idee hebt gekregen dat dat vergelijkenderwijs de moeite waard is voor de vergroting van ons inzicht in meer dan alleen de Friese samenleving, heb ik met dit verhaal mijn doel bereikt.

Dankwoorden:

Aan het einde van mijn rede wil ik graag nog enkele woorden van dank uitspreken.

Yn't foarste plak wol ik it bestjoer fan de Fryske Akademy en de kuratoaren fan dizze bysûndere learstoel tanksizze. Dat Jim ek op it mêd fan de skiednis in ûnderwiistaak foar de Fryske Akademy, yn ferbining mei de Universiteit, nuttich en sinfol achtsje, is te priizgjen. Dat Jim dêrta mei faasje in alhiel nije learstoel Midsieuwen ynstelle, en my dêrop beneame wollen hawwe, wurdearje ik tige. Ik hoopje fansels it yn my stelde betrouwen wiermeitsje te kinnen.

Daarnaast dank ik het College van Bestuur van deze universiteit en het bestuur van de Faculteit der Letteren voor het onderdak bieden aan deze leerstoel en het instemmen met mijn benoeming.

Van de mensen die veel voor mijn wetenschappelijke ontwikkeling hebben betekend, wil ik naast mijn leermeesters van de Vrije Universiteit, Jaap van Moolenbroek en Adriaan Bredero, vooral mijn allernaaste collega Paul Noomen noemen. Ik zou hem simpelweg kunnen bedanken voor zijn intellectuele sparringpartnerschap sinds onze eerste discussie op een novembermiddag in café de Korenbeurs in Groningen. Maar dat is te kort door de bocht. Veel van wat ik vanmiddag naar voren gebracht heb, is gezamenlijk uitgedacht of bestaat zelfs uit leengoed, zoals wel zal blijken uit de noten. Ik mag van harte hopen dat onze samenwerking via het wisselverkeer met Leiden de komende jaren nog een extra impuls krijgt.

Dat geldt ook voor de relatie met de andere leden van de vakgroep Skiednis, Letterkunde en Nammekunde aan de Fryske Akademy: een levendige en productieve club met vernieuwende projecten. Jullie kunnen me zeker een dag in de week missen, in de wetenschap dat ik nu als professorale 'hoofdeling' op een wijder terrein voor verbindingen kan zorgen.

Daarmee beland ik als vanzelf bij de collega's en medewerkers van de Opleiding Geschiedenis en de Letterenfaculteit van de Universiteit Leiden. De studieuze en vriendschappelijke sfeer in de gebouwen aan de Doelesteege bevalt me prima. Vooral het verblijf bij de jonge en scherpzinnige Sectie Middeleeuwen onder de aimabele leiding van Wim Blockmans is stimulerend, met Antheun, Robert, Mario, Louis en de vele promovendi. Ik beschouw het als een grote eer dat jullie me in je midden hebben willen opnemen. Binnen mijn beperkte aanstelling zal ik me naar vermogen voor de belangen van de Opleiding inzetten. Daarbij lijken er overigens genoeg kansen op

coöperatie met geleerden in andere disciplines, ook binnen het geheel van de Faculteit, onder meer op Nieuwtijds, bouwhistorisch en Fries letterkundig terrein.

Binnen de Friese horizon wil ik dan noemen Oebele Vries van het Fries Instituut aan de Rijksuniversiteit Groningen, Hajo van Lengen en zijn staf bij de Ostfriesische Landschaft in Aurich, en de Commissie Geschiedschrijving van het Westfries Genootschap. Ik dank hen voor de steun en samenwerking de afgelopen jaren en hoop op continuering ervan in de toekomst.

Op het meer persoonlijke vlak betrek ik graag mijn moeder in mijn dankwoord. Het heeft niet zo mogen zijn dat vader Jan Job, die mijn belangstelling voor geschiedenis en geografie tot leven heeft gewekt, deze gebeurtenis kon meemaken. Maar jij bent er wel bij, gezond en fit, en nuchter genoeg om het allemaal met een glimlach te zien en aan te horen.

En dan de meest dierbaren van allen: mijn twee vrouwen, Coob en Jantsje. Het in het voorwoord van mijn proefschrift genoemde klooster van St. Arjaan - waar twee paar schoenen voor de bedstee staan - bestaat nu al meer dan vijfentwintig jaar, met Jantsje als laatst toegetreden bewoonster. Ik ben er meer dan blij mee en zou niet kunnen zonder jullie humorvolle betrokkenheid bij mijn werk.

Tot slot wil ik me richten tot de studenten, om wie alles begonnen is. Toen ik met mijn eerste college begon, kwamen jullie precies met zijn twaalfen opdagen. Een mooier aantal discipelen kan een nieuwbakken docent zich eigenlijk niet wensen. Dat het er ondertussen dertien geworden zijn, maakt het alleen maar spannender. Ik verwacht niet dat jullie meteen mijn blijde boodschap over het fascinerende Friesland meteen in alle uithoeken van Leiden gaan verkondigen, maar hoop wel op weerklank de komende jaren. Met inzet en enthousiasme moet dat te realiseren zijn.

Ik heb gezegd.

Bronnen- en literatuurlijst

Algra, N.E., *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten* (tweede druk, Doorn 1992).

Alma, R., 'De Middeleeuwen in de Middeleeuwen', in: E. Knol, M. Driebergen en J.M.M. Hermans ed., *Hel en hemel. De Middeleeuwen in het Noorden*, catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in het Groninger Museum 13 april - 2 september 2001 (Groningen 2001) 130-137.

Apeldoorn, L.J. van, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1915).

Bremmer, R.H., *Het culturele schrijflandschap in Friesland in de 'lange' dertiende eeuw* (Leiden 2002).

Buma, W.J., en W. Ebel (ed.), *Das Rüstringer Recht* (Göttingen 1963).

Buma, W.J., en W. Ebel (ed.), *Westerlauwerssches Recht I. Jus municipale Frisonum*, 2 dln. (Göttingen 1977).

Feine, H.E., *Kirchliche Rechtsgeschichte I: Die katholische Kirche* (vijfde druk, Keulen/Wenen 1972).

Gosses, I.H., 'De Friesche hoofdeling', in: idem, *Verspreide geschriften* (Groningen 1946).

Haiduck, Hermann, *Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues im Küstengebiet zwischen Ems- und Wiesermündung bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts* (Aurich 1992).

Hallema, A., *Franeker door de eeuwen heen* (Franeker 1952).

Jansen, H.P.H., 'Sociaal-economische geschiedenis', in: W.J. Formsma e.a. ed., *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1981) 123-146.

Jansen, H.P.H., en A. Janse (ed.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991).

Kohl, Wilhelm, *Das Bistum Münster: die Diözese, Germania Sacra, Neue Folge* 37,1, *Das Bistum Münster* 7,1 (Berlijn/New York 1999).

Kurze, Dietrich, *Pfarrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und des Niederkirchenwesens* (Keulen/Graz 1966).

Lambooy, H.Th.M., en J.A. Mol (ed.), *Vitae abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum 2001).

Langen, Gilles de, en Paul Noomen, 'Begraafplaatsen, kerken en oud-kerkhoven', en 'Stinzen, states en versterkingen', in: G. J. de Langen e.a. (red.), *Verborgen verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland* (Leeuwarden 1996) resp. 24-33 en 43-57.

Lengen, Hajo van, 'Geschichte Emdens von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters', in: *Geschichte der Stadt Emden I* (Leer 1994) 59-159.

Mol, J.A., *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991).

Mol, J.A., 'Menno Simons als pastoor', *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1996) 21-34.

Mol, J.A., 'Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden', in: *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw*, J.A. Mol ed. (Leeuwarden 1995) 259-288.

Mol, J.A., en P.N. Noomen, 'De floreenkohieren', in: G.A.M. Van Syngel, *Broncommentaren 4. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime* (Den Haag 2001 [2002]) 369-396.

Noomen, P.N., 'Consolidatie van familiebezit en status in laat-middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol, *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994) 73-174.

Noomen, P.N., 'De Friese vetemaatschappij: sociale structuur en machtsbases', in: J. Frieswijk e.a. ed., *Fryslân, staat en macht 1450. Bijdragen aan het historische congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998* (Hilversum 1999) 65-84.

Noomen, P.N., en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania: Aebingha van Hijum, Aebingha van Blija', *Genealogysk Jierboek* 1994, 141-163.

Noomen, P.N., en G. Verhoeven, 'De genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania: Aelua van Witmarsum, Aelua van Bornwerd', *Genealogysk Jierboek* 1995, 141-176.

Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland voor de Reformatie* (Utrecht/Antwerpen 1954).

Prinz, Joseph, 'Das romanische Tympanon der Larrelter Kirche und seine Inschrift', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 65 (1985) 41-51.

Roemeling, O.D.J., 'Geestelijkheid voor de Reformatie' (in het Zuidertrimdeel van Leeuwarden), in: *Tusken Potmarge en Jokse. Bydragen ta de skiednis fan it Sudertrimdiel* 3 (1997) 115-127 [Wirdum], 4 (1999) 37-42 [Hempens en Teerns] en 5 (2002) 175-193 [Goutum, Swichum en Huizum, en aanvullingen op Wirdum].

Sander-Berke, Antje, 'Kirche und Frömmigkeit im spätmittelalterlichen Friesland', in: A. Sander-Berke (red.), *Fromme Friesen. Mittelalterliche Kirchengeschichte Frieslands*, Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung im Schlossmuseum Jever vom 1. August bis 31 Oktober 1997 (Oldenburg 1997) 105-121.

Sander, Antje, 'Freie fromme Friesen', in: Hajo van Lengen, *Die Friesische Freiheit des Mittelalters - Leben und Legende* (Aurich 2003) 246-265.

Schmidt, Heinrich, 'Kirchenbau und "zweite Christianisierung" im friesisch-sächsischen Küstengebiet während des hohen Mittelalters', *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 59 (1987) 63-93.

Schmidt, Heinrich, 'Christianisierung im östlichen Friesland', in: A. Sander-Berke (red.), *Fromme Friesen. Mittelalterliche Kirchengeschichte Frieslands*, Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung im Schlossmuseum Jever vom 1. August bis 31 Oktober 1997 (Oldenburg 1997) 9-25.

Schmidt, Heinrich, 'Häuptlingsmacht, Freiheitsideologie und bäuerliche Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Friesland', in: H. van Lengen (ed.), *Die Friesische Freiheit des Mittelalters - Leben und Legende* (Aurich 2003) 346-378

Smid, Menno, *Ostfriesische Kirchengeschichte* (Pewsum 1974).

Theissen, J.S., *Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907).

Vliet, Kaj van, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002).

Vries, O., “*Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal*”. *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Leeuwarden 1993).

Vries, O., ‘Fryske oarkondeferfalskingen yn breder perspektyf’, *Philologia Frisica anno 2002* (Leeuwarden 2003) 153-167.

Waterbolk, E.H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen/Djakarta 1952).

Woltjer, J.J., *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962).

Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996).

Noten

1. Westerlauwers Friesland telde circa 360 parochies, maar daarvan moeten de gemeenten in het tot Munster behorende Achtkarspelen en die in de Stellingwerven (als zijnde niet-Fries) afgetrokken worden. Voor het aantal parochies in Munsters Friesland, zie: Kohl, *Bistum Münster*, 447.

2. Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 82-84.

3. Zie Zijlstra, *Het geleerde Friesland*, 67 e.v. en 109 e.v., met opgave van de oudere literatuur.

4. Kurze, *Pfarrerwahlen*, 199.

5. De heer Roemeling is inmiddels ver gevorderd met de samenstelling van een ‘Naamlijst’ van pastoors, vicarissen en prebendarissen in Westerlauwers Friesland tot 1580; voor de inmiddels gepubliceerde (kleine) onderdelen daarvan, zie de in de literatuurlijst opgenomen artikelen.

6. Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 42-44.

7. Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen I*, 85; Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, 12; Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, 184, 405; Sander-Berke, ‘Kirche und Frömmigkeit’, 107, 111.

8. Schmidt, ‘Christianisierung im östlichen Friesland’, 22; idem, ‘Kirchenbau und zweite Christianisierung’, 82.

9. Slicher van Bath, *Boerenvrijheid*, 8.

10. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving*, 74-75.

-
11. Sander-Berke, 'Kirche und Frömmigkeit', 106.
 12. Buma en Ebel, *Rüstringer Recht*, 112-113.
 13. Smid, *Ostfriesische Kirchengeschichte*, 53.
 14. Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 164 e.v.
 15. Mossig, 'Reepsholt'.
 16. Prinz, 'Tympanon'.
 17. Haiduck, *Beginn und Entwicklung des Kirchenbaues*, 17.
 18. Een toelichting op het systeem zal binnenkort is beschikbaar op de website van de Fryske Akademy onder de 'on line documenten' van de vakgroep SLN. Naar verwachting zal het systeem zelf via het internet - aan een applicatie wordt momenteel gewerkt - in het najaar van 2004 geraadpleegd kunnen worden. Een eerste indruk ervan kan men krijgen via de site www.dewoonomgeving.nl, sub pilots (Friesland). De methode van bezitsreconstructie vindt men uitgelegd bij Mol en Noomen, 'Floreenkohieren'.
 19. Vergelijk De Langen en Noomen, 'Begraafplaatsen, kerken en kerkhoven', 30-31.
 20. Lambooi en Mol, *Vitae Abbatum*, 232-237.
 21. Jansen en Janse, *Kroniek Bloemhof*, 30-31; 138-139.
 22. Ook Kurze, *Pfarrerwahlen*, 187, constateert wel terecht dat de vaak in de kroniek van Bloemhof opduikende *universitas patronorum* niet zonder meer met de parochiegemeente gelijkgesteld kan worden.
 23. Gosses, *Friesche hoofdeling*, 428; Slicher van Bath, *Boerenvrijheid*; Jansen, 'Sociaal-economische geschiedenis', 140; Schmidt, 'Hüaptingsmacht', 357 e.v.
 24. Overigens heeft het niet aan geleerden ontbroken die meer het aristocratische karakter van de Friese samenleving benadrukten. Zo bijvoorbeeld Algra, *Zeventien keuren*, 129 e.v.
 25. De Langen en Noomen, 'Stinzen, states en versterkingen', 43 e.v.
 26. Mol, *Friese huizen*, 78-82.
 27. Hallema, *Franeker*, 24.
 28. Mol. 'Speelkinderen en papenkroost', 272, 278.
 29. Zie de gegevens bij Noomen en Verhoeven, 'Aebingha van Hijum', 144-145; 'Aylva van Witmarsum', 142-144, 158-159 en 159-160.
 30. Mol, 'Menno Simons als pastoor', 25-26.
 31. Theissen, *Centraal gezag*, 293-297. Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 157.

32. Vries, 'Oarkondeferfalskingen', 162-163.

33. Uitvoeriger over dit aspect: Noomen, 'Friese Vetemaatschappij', 46 e.v., en Alma, 'Middeleeuwen in de Middeleeuwen', 133-136.

34. Een mooi uitgewerkte casus voor de adel van Westelijk Barradeel biedt Noomen, 'Consolidatie en macht', 102 e.v.

35.

Noomen, 'Consolidatie en macht', 99.

36. Bremmer, *Culturele schrijflandschap*.

37. Vries, *Verdringing Fries*, 65-67.